

FIGYELŐ

A HONFOGOLY KISZABADÍTÁSA

Szabó Zoltán: *Diaszpóranemzet*
Osiris, 1999. 295 oldal, 1980 Ft

„Szamarak mindazok, akik azt hiszik, hogy olyan országban, mint a miénk, a rendszerváltozás bármilyen nyugodt időben is változást jelent. Magyarországon egy sokkal nagyobb változásra van szükség: a lelkek megváltoztatására, a gondolkodás megváltoztatására... Ezért ma az lenne az igazi nagy politikus és a nemzet igazi jótévője, aki e belső változást, e lelki változást meg tudná teremteni. Egy ilyen politikának furcsa és politikátlannak látszó akciói lennének, mint amilyen például a magyar nagyok rendületlenül érvényes nemzetpolitikai tanításainak új... kiadása.”

A gyanútlan olvasó aligha gondolná, hogy szellemi-politikai állapotaink e pontos és tömör láttelepe nem valamely okos honfitársunk minapi publicisztikájából való. Márpedig az idézett mondatok több mint hatvanévesek: 1939-ből származnak, még hozzá egy akkor mindössze huszonnéves esztendő újságíró, Szabó Zoltán tollából.* De recenzióm élére mégsem elsősorban mellbevágó aktualitásuk és nyelvi frissességük miatt kívánokoznak. És nem is csak azért, mert a középpontban álló kérdés – a sikeres társadalmi átalakulás és a nemzeti gondolat ügyének rendezése közötti szoros összefüggés – ma éppen annyira fontos, politikai kezelésének módja pedig éppen annyira ellentmondásos, mint hat évtizeddel ezelőtt – a sok vihart kavaráó „státustörvény” idején mindez aligha vár bizonyításra.

Az idézet kiválasztását e kézenfekvő allúziók mellett mindenekelőtt recenzióm tárgya indokolja: a „honfoglaló magyarságtudat” kiszabadítására tett Szabó Zoltán-i kísérletek története. Márpedig ez a történet egészen a har-

mincas évekig nyúlik vissza. Ugyanis abban a rövidke írásban, amelyből a fenti mondatok valók, dióhéjban már minden fontos alkotó-eleme ott van annak a gondolatfűzérnek, amelyet harmincöt-negyven évvel később számtalan nekirugaszkodásban finomít majd a szerző, s amely nekirugaszkodásokból a DIASZPÓRANEMZET című kötet kikerekedett. Az egykori kis cikk egyszerre program és látnoki vízió. Miközben – láttuk – mozgósít és feladatot ad, egyúttal sorsszerűen előrevetíti az akkor még javában *űthoni* magyar íróként tevékenykedő Szabó Zoltán egész további életének centrális problémáját: viaskodását a „nemzet” mibenlétével. Közelebből azt a később általa megannyi oldalról körbejárt problematikát, hogy mitől „magyar” valaki, mi az, hogy „magyar”, mi az, hogy „nemzeti”, mi az, hogy „közösségi együvé tartozás”, és ki, mi dönti el, hogy hol húzódjanak a magyar mint „közös-ség” határai? Miért oly képlékenyek és tűnékenyek ezek a határok, s miért van, hogy a történelem tanúsága szerint a fizikailag jelen nem lévőt (a külföldre vagy a másvilágra távozót) a *zömbé-li* helyben maradtak mindegyre hajlamosak maguk közül ki- és megtagadni, mi több, érzelmi és szellemi értelemben számkivetni?

Az, hogy Szabó Zoltánt ezek a kérdések nemcsak mint érintett magyart – a negyvenes évek végétől haláláig az „itthoniak” által disszidensnek kikiáltott és agyonhallgatott gondolkodót – érdekelték, hanem a nemzeti-ségi problematika már pályájának kezdeteitől fogva életének vezéreszméje és *szenvedélye* volt, ma, az „Összegyűjtött munkák” egyre szaporodó kötetei láttán tisztán áll előttünk. Bizton mondhatjuk, a „magyarság gondolat” torzulásainak felgöngyöltése és okos terápiák ki-munkálása volt Szabó életének és szellemi-lelki építkezésének *legfontosabb* vállalkozása, s hogy azzá lett: tértől és időtől valójában nem függött. Szabó „másként gondolkodó” magyar volt már a Magyarország felfedezését programjukká tevő szociográfusok egyik vezéralakjaként is, de az volt a világháborús évek szellemi honvédelmet folytató debattáns új-

* Az idézet forrása: VISSZA AZ IRODALOMHOZ. In: Szabó Zoltán: SZELLEMI HONVÉDELEM. Héttorony Könyvkiadó, 1990. (Kiemelések a szerzőtől.)

ságírójaként, majd a háború utáni fiatal magyar demokrácia külképviselőként tevékenykedő politikusaként is, s hűségesen „másként gondolkodó” ide elkötelezett maradt élete második felében az emigrációban is. A meglepő és ritka folytonosság kulcsa valójában igen egyszerű: Szabó Zoltán egész életében nemcsak másként gondolkodott, hanem *másként volt magyar* is, mint ahogy a közgondolkodásban magyarnak lenni többnyire szokott volt és szokásban maradt azóta is. A „disszidens” évek legfeljebb újabb empirikus anyaggal telítették ezt a „másként magyarságot”: immáron a saját bőrén is tapasztalta, szenvedte, hogy mit jelent, ha nemzetét nem az ember maga választja meg, hanem őt magát választja – vagy tagadja meg – a „nemzet”. Hogy e keserű tapasztalatot feldolgozza, nem volt szüksége új eszmei kapaszkodókra. Régtől kész volt már az érv- és gondolatrendszer.

Hiszen – mint a SZELLEMI HONFOGLALÁS darabjai tanúsítják – Szabó már a második világháború előestéjén világosan látta: a magyar nemzeti együvé tartozás az ígéretes reformkori kezdetek után a kiegyezéssel csúszós talajra került, s a nemzeti gondolat végérvényesen megbicsaklott. A nemzetiségi kérdésnek a Monarchián belüli elintézetlensége – a magyar szupremácia a nem magyar nemzetiségekkel szemben – maga szülte a trianoni kátyút s a magyar nemzetállam területén élő magyaroknak a nemzetállam határain kívüliekkel szembeni zavarodottságát. Ez a zavarodottság az elcsatolt területek egy részének visszacsatolásával és Magyarország világháborús szereplésével azután jócskán tovább mélyült. Mikor újra a problémához nyúlt – a hetvenes években –, Szabó Zoltánnak innen egyszerűen csak tovább kellett vezetnie az ismerős történelmi szálát, hogy kimutassa: a nemzeti problematikára a háború utáni rendszerváltás sem hozott megoldást. Sőt a nemzetudat zavarodottságára friss sérülések beteg rétegei rakódtak. A kommunizmus bűne azonban e tárgykörben „mindössze” a mértékek fokozása volt, amikor – a kirekesztés módzatait az elődök szellemében, ám innovatív módon szaporítva – immár a külhoni magyarok magyarságát is le-, illetve megtagadta. De magában a kirekesztésben tulajdonképpen *semmi új* nincs: történelmileg folytonos, amit a XIX. század végének nagy magyarjai a feledésben, a XX. század második

felének külföldi magyar írói az agyonhallgatásban, közemberei pedig a megbélyegzésben osztályrészül kaptak.

Meglehet, a tapasztalat tényleg nem új, a történelmi ívet befutó gondolat azonban mégis szokatlan: mert eredeti, mert „másként magyar”, mert hangzatos eszmék helyett emberi sorsokról beszél, és mert érvelésének nem kiátkozás, hanem sziklaszilárd morális tartás az alapja. Így aztán a szöveg mélyebben magyar minden mélymagyarnál, patriótább minden nemzeti hívalkodásnál, értékörzőbb minden melldőngető kivagyiságnál, érzelmesebb minden honfibunál, személyesebb minden személyeskedésnél és értelmesebb minden tudálékos nemzetmeghatározásnál.

E „másként magyar” másként gondolkodás lenyomata a DIASZPÓRANEMZET című kötet, az „Összegyűjtött munkák” harmadik darabja. Noha közel három esztendeje már, hogy a könyv napvilágot látott, megjelenésével a *hallgatástörténet* mégis töretlenül folytatódott. A mű hűségesen továbbírja csaknem két évtizede halott szerzőjének sorsát: a DIASZPÓRANEMZET sem a nemzet kérdésében megszólaló közírók, publicisták vagy politikusok érveinek és hivatkozásainak alapja, sem egyetlen tankönyv, sem megerősítő vagy vitázó értekezések kiindulópontja nem lett. Sőt a recenzius legjobb tudomása szerint mind ez idáig a mértékadó kritikai fórumok is hallgattak róla: elemzést a könyvről nem olvashattunk sem a BUKSZ-ban, sem a *Beszélőben*, sem a *Mozgó Világban*, sem a 2000-ben, a *Jelenkorban* vagy a *Kritikában*.* Pedig fontos munkáról van szó, amely szót, sőt *megbeszélést* érdemel.

Ami itt következik, mégsem szabályos könyvbírálat. Hiszen a recenzióírás hallgatólagos előfeltételezése, hogy a bírált mű valamiképp szerzője gondolatainak foglalata, lenyomata – így a recenzius egyazon lélegzetvétellel szól magáról a gondolatról s az annak testet adó, azt mások számára megjelenítő könyvről. Ebben az esetben azonban az előfeltételezés hibás vágányra vezetne bennünket. Szabó Zoltánnak a magyarság, a nemzetfogalom, a nemzetiség, valamint a nemzetudat története tár-

* Tallózásaim során mindössze egyetlen recenziót találtam a könyvről: N. Pál József méltatását az itthon viszonylag kevesek által olvasott *Magyar Szemle* 2000. évi 5–6. számában.

gyában papírra vetett fejtegetései úgy álltak össze könyvvé, hogy haláláig e könyvből legfeljebb egy füzetnyi – mintegy hatvan-hetven nyomtatott oldal – készült el. Ennyi volt az a többé-kevésbé együvé fésült, megszerkesztett és tipográfiaileg is előkészített anyag, amit szerzője valóban publikálásra szánt; a többi előjáték, jegyzet, kísérlet, előfutam és fogalmazási vázlat. A DIASZPÓRANEMZET című könyv tehát Szabó oeuvre-jében *nem létezett*. A jelzett címmel a neve alatt végül mégis megjelent munkát a sok ezer oldalnyi szövegtöredék betördelésével és „könyvesítésével” a hűséges barát, a kötetet szerkesztő András Sándor *alkotta meg*. Hogy jól döntött-e, amikor az alkotómunka e sajátos fajtájára vállalkozott, s hogy sikeres lett-e a közreműködésével kikerekített alkotás: erről igyekszem szólni a recenzió második felében, a *könyv* bírálatában.

Azonban mielőtt erre sort kerítenék, érdemes összefoglalnunk Szabó Zoltán gondolatmenetének magvát – mintegy kibontva azt a könyv ruhájából. A gondolati rekonstrukcióhoz a kötet egyetlen – bár kiemelkedően fontos – összefüggő részére kell tehát összpontosítanunk: az ELŐZMÉNYEK fejezet cím alatt található – „cikknek sok, könyvnek kevés” – töredékre, az említett hatvan-hetven oldalra. Arra a szövegre, amit a közbeszúrt megjegyzésekből ítélve maga a szerző is véglegesnek tekintett, de amit egymagában, önálló kiadványként közzétenni valóban igen nehéz. A szöveg alaposabb szemügyrevételével azonban arra is rájövünk, hogy a torzó *így egész*: a töredékesség távolról sem a véletlen műve, hanem Szabó nemzetgondolatának lényegéhez tartozik. Ha viszont így áll a dolog, akkor – ki kell mondanunk – Szabó Zoltán *szándéka* szerint való volt, hogy a nemzetkérdés tárgyában nagyszéjt és nem könyvet írt; a töredékek beemelésével könyvvé kerekített DIASZPÓRANEMZET pedig e szándék *ellenében* született.

A közlésnek a megvalósulttal szembeni más lehetséges módzatait azonban csak a tartalom – a sajátos Szabó Zoltán-i nemzetgondolat – mögöttes rétegeinek felszínre hozatalával fontolhatjuk meg. Az ilyen elvi lehetőségek átgondolásához ugyanis az szükségeltetik, hogy ne csak elméleti tartalma, hanem értelmi-érzelmi, élethelyzetbeli háttere szerint is értelmezzük az elkészült hét fejezetet, valamint annak megannyi korábbi szövegvariánsát. Az ok-

nyomozó áttekintésnek gyakorlati haszna persze már nemigen lehet. De ezen az úton talán feltárhatjuk azokat a mélyebb lélektani és morális motívumokat, amelyek gátját vetették, hogy Szabó Zoltán valóban *készre* írhasssa témagazdag és szerteágazó kéziratanyagának mind közül számára legfontosabb darabját: a nemzet kérdéséről tervezett nagyszabású monográfiát.

Mindemellett, az áttekintésből remélhetőleg általánosabb tanulságok is adódnak, mégpedig a szellemi hagyaték kezelésének íratlan játékszabályairól. Mert a DIASZPÓRANEMZET születése felvet egy fontos erkölcsi kérdést: az utókor felelősségének kérdését a halott ember *alkotói szabadsága* és a magánügyekhez fűződő *személyiségi joga* iránt. A könyv kapcsán azt a távolról sem könnyen megválaszolható dilemmát kell tehát átgondolnunk, hogy közkinccsé tehető-e, amit életében valaki az írásztalfiókjának szánt, ha ez a „valaki” történetesen közszereplő? A magam voksa egyértelműen a személyiség jogait, s úgy vélem, e jogok a halál után is érvényben maradnak. De ez talán nemcsak egyéni értékválasztás kérdése. Ahogy igyekszem majd megmutatni, a DIASZPÓRANEMZET mint könyv éppen azért lett megkérdőjelezhető vállalkozás, mert az életében ép érzékkel döntő Szabó Zoltán minőségi ítéletét és legszemélyesebb megfontolásait az utókor felülírta. Igaz, ehhez az óhatatlanul *eltárgyasító* döntéshez a baráti hűség jó szándékú és a „közkinccsé emelés” magasztos szempontjai vezettek. De a végeredmény mégiscsak egy *ember* többször kinyilvánított szándékának meghágása egy *cél* jegyében – s ez morálisan nehezen igazolható. Az pedig csak ráadás, hogy a DIASZPÓRANEMZET esetében még a cél szentsége sem ad felmentést. Látni fogjuk: a kötet mint szövegvariánsok együttese nem *több*, hanem *kevesebb*, mint a benne publikált töredékek *bármelyike*.

A gondolatmenet

Bár imponálón gazdag irodalmi, történelmi, filozófiai és politikatudományi ismeretanyag segítette a kimunkálást, Szabó Zoltán nemzetfogalma mégsem tudományos kategorizáció. Magyarságkonceptiójának tartalmát, azt, hogy mit ért nemzetten, nemzeti tudaton, tradíción – mindezt magának az olvasónak kell kihámozni és saját használatra bensővé vál-

toztatnia. A szó klasszikus értelmében vett definíciót és a társadalomtudományi okfejtés szabályait követő lábjegyzetes hivatkozásokat senki ne várjon. A szerző érveinek logikai építkezése azonban annak ellenére meglehetősen pontosan rekonstruálható és összegezhető, hogy elgondolásainak szisztematikus kifejtésére a könyv 295 oldalán sehol sem kerül sor.

Szabó nemzetfogalmát a papírra vetett napi élmények, olvasmányjegyzetek, meditációk, felidézett baráti beszélgetések, újsághírekhez fűzött kommentárok, fiktív dialógustöredékek, valamint naplószerű pillanatfelvételek együtteséből egybeszótt szövegfolyam mint egész adja ki. A montázsszerű szövegfüzésből kikerekedő gondolatmenet azonban mégis fesszes, egyértelmű és plasztikus. Olyan, mint egy gobelinkép: ha külön-külön nézzük a sárga, a piros, a kék és a barna szálnyalábokat, elmosódó foltokat látunk, de ha együtt – akkor lovasok, virágok, házak és az égbolt rajzolódik ki a szemünk előtt. Szabó sajátos nemzetfogalmát és magyarságfelfogását tehát *értjük*, mint ahogyan egy gobelint *értünk*. Sőt a szerző vonalvezetése nemcsak szemünket és agyunkat, hanem egyéb érzékszerveinket is mozgásba hozza. Képszerűen *látjuk* a londoni szobát, ahol Voltaire Széchenyi és Eötvös mellett lakik a könyvespolcon, és az elrendezésnek jó oka van; fülünkkel *halljuk* a kétségbeesett beszélgetést a magyarországból (így, két szóban, jelzős szerkezetként – ahogy ő nevezi) Londonba vetődő okos egyetemista és az időszedő író között, amikor az előbbi szemtől szembe osztja a sértést a honi lecke hű megidézésével: aki külföldön él, az nem magyar, hanem „külföldi” – magyar csak az, aki Magyarországon lakó; újunk között *érezzük* a szép kiállítású angol nyelvű hazai akadémiai kiadványt – az INFORMATION HUNGARY-t –, amely bibliofil lapjain letagad ötmillió határon kívüli magyart, s a szerző halk, ám megfellebbezhetetlen kommentárjaitól kísért lapozgatásba a hátunk is *beleborzad*. Igen, a szépíró Szabó Zoltán fejtegetései a szó szoros értelmében a *zsigereinkig* hatolnak, s ez célja szerint van így.

Szabó felfogásában ugyanis a nemzeti együvé tartozás nem elvont entitás, eszme vagy politikum, hanem *megélt* valóság, kinek-kinek legbensőbb sajátja. Olyan *tulajdonságunk*, ami nélkül nem léteznénk – akár tudatosítjuk magunkban, akár nem. Ezt a létmódot merőben

a racionalitás síkján nemigen lehet elbeszélni – az érzelmekből, élményekből, emberi viszonylatainkból, életünk történetéből formálódik. Kicsit mindenkinek másképp, de mégis úgy – s ez a nemzet(iség)beliek közös történelme, emlékanyaga, tradíciója –, hogy az egyazon közösség kötelékébe tartozók létmódjuk közös-sége kapcsán el nem téveszthető módon egymásra ismernek a másikkban. Ha pedig a ráismerés gesztusát már megtették, akkor a nemzetfogalom igazán egyszerű szavakba önthető: „*A nemzet: közösség, amely emberekből tevődik össze. A nemzeti tudat: közösségi tudat, a nemzeti érzés: közösségi érzés, amely a nemzetbelieket az emberek közül elsősorban a velük egy nemzetbelihez fűzheti. Ez olyan magától értetődő, annyira nyilvánvaló, hogy aránylag ritkán fejeződik ki. Aránylag kevesen veszik észre, hogy jobb az ilyesmit kimondani. Ez elősegíti azt, hogy a politika ezt az egyszerű igazságot kiküszöbölje a tudatokból, s ideológusok vagy propagandisták az eszmeiség területére tolják át, vonzóerőnek, általában állami célok szolgálatában, a nemzetet. Így lesz a köztudatban a nemzeti érzés olyan lelkesültség, amely állami célokhoz fűzi a nemzetbelieket. S elhomályosul éppen az, ami kétségbevonhatatlan, vagyis hogy a nemzeti érzés családi érzés... Az egyéni lét értelme igen jelentős mértékben függ attól, hogy a nemzet a maga identitását mennyire fejezheti ki, s azt a levegőtlen állapotot, amely ezt elfojtja, az emberek számára nemcsak más nemzetbeliek válthatják ki... A nemzet-tudatot legméregzőbben az sebesítheti meg, ha a nemzetbeliek egy része, többsége, a nemzetbelieket, ha másutt élnek, még a tudatából is kiküszöböli. Ez a lehető legbiztosabb módja annak, hogy nacionalizmus váltson ki utóbb.*” (Kiemelések tőlem – Sz. J.)

S mert a nemzet mint egyéni és közösségi létmód mindenképpen mások által meghatározott, mindenképpen a közösség ép (ön)védelme vagy identitásának történelmileg elszennvedett csorbulása alakítja a sajátos nemzeti karakterológiát – a magyarnak magyarhoz való viszonya minden más emberi és közösségi reláció alfája és ómegája. Akár az egyes emberről gondolkodunk, akár a nemzetről (Szabó fogalomhasználatában: a nemzetiségileg összetartozókról), reakcióit, helyét a világban, önképét és a másokról alkotott felfogását nem értelmezhetjük e közösségi viszonyok történelmének megértése nélkül. Ezért mondhatjuk, hogy a nemzet *alapkategória*: sem lélektan, sem szociológia, sem történettudomány, sem

kultúra, sem – végképp – a politika nem élhet meg a bennünk lakó nemzeti reflexek felszínrehozatala nélkül.

És ha innen tekintjük, akkor a nemzet(tudat) torzulásainak átgondolása, majd terápiája nélkül nincs egészséges (nemzeti) közösségi fejlődés, nincs modernizáció, nincs haladás sem. Akkor a nemzeti gondolat mindegyre *honfogyoly* marad – ahogy Szabó Zoltán Szechenyit idézve írja. A „honfogyoly” nemzet csak önmagára tekint, mértéke és referenciája saját provincializmusa. Képtelen a tanulásra, képtelen mások sikerének méltatására, és persze – képtelen az összefogásra. A sérelmek ismételtetése és a folytonos bűnbakkeresés megteszi a magáét: történelmi léptékben „torzul az alkat” és vele torzul a közösség egyes tagjainak személyisége. Ami kikerekedik mindebből, az nem más, mint a sérült mindennapi nemzet-tudat: „Az a szenvedélyesség, amit az ember akkor érez a nemzet iránt, ha magyar, nem a szó szokványos értelmében nemzeti vagy közösségi... A magyar ember, nekem úgy rémlik, általában büszke rá, hogy ő magyar, vagy titokban, vagy nyíltan. Arra azonban egyáltalán nem büszke, hogy mások is vannak, akik magyarok. Vagy éppen másféle magyarok is vannak. Ez inkább zavarólag hat saját büszkeségére... Ha szenvedélyünk a tragikum felé hajlik, akkor nem a közösséget gyarapítja, hanem az egyént nemesíti. Nemzeti érzése egyéni közreműködése nélkül is tragikus hásszé emeli saját szemében a magyart... Részben alighanem ez a különleges nemzeti érzés magyarázza, hogy magyarok hajlanak rá, hogy magyarokat nem magyarokként tartsanak számon egymás, vagyis magyarok között. Gondolatban a másik magyart, akinek asszimilálására sem kell törekedni, disszimilálják... A magyar emlékezetek számtalan amerikai, brazíliai, argentin, svédet tartanak számon, mert Magyarországon jártak, elfeledkezve arról, hogy ezek mind magyarok voltak... Erdélyi magyarral is előfordult, hogy Bukarestben a neve után magyarnak tekintették, Budapesten viszont az útlevele nyomán románként nevezték... A gátoltság abban, hogy magyar magyarokról, magyar dolgokról szóljon, magát és másokat ebben a minőségben tartson számon és vegyen számba, föltétlenül megalázó, akár a múlt zavaros örökségének szégyene, akár a jelen fortélyos félelmeinek az okozója – vagy mindkettő.”

A másokat megalázó, magunkat meg lealázó kirekesztő hajlandóság tehát bennünk lakozik. Jóval egyszerűbb volna a képlet, ha csak a

mindenkori politikát kellene okolnunk, amiért magyarnak mindegyre a *magyarországit* tekintik – akár a színéről, akár a visszajáról teszi ezt (azaz, akár a határon kívül élők magyarságának megvonásával, akár a magyar állam karjának a határon túlra nyújtásával igyekszik a nemzeti együvé tartozásnak állami-hatalmi érvényt szerezni). De a politika valójában csak rásimul a történelmileg belénk ivódott torzulásokra. Hiszen kirekesztő gondolkodásunk – Bibó szóalkotásával élve – egyúttal *territorio-centrikus*, sőt *államcentrikus* gondolkodás. Mi sem igazolja ezt jobban, mint szóhasználatunk reflexei. Belátható: igencsak hajlunk rá, hogy mindegyre egyenlőségjeleket tegyünk a nemzeti-közösségi együvé tartozást megjeleníteni hivatott kifejezéseink – a *magyarság*, *magyar nyelv*, *nép*, *nemzet*, *haza*, *ország*, *állam* kategóriái – közé. Sőt mi több, az egymás szinonimáiként kezelt kulcsfogalmakat nap nap után szinte észrevétlen mozdulattal csúsztatjuk egybe, hogy azután magunk se vegyük észre többé: „ártatlan” csúsztatásainkkal jókora csapdába léptünk. Amikor ugyanis a szinonimák között végül rangsort teremtünk, és a magyarok közös-ségének legszentebb kategóriájaként mindegyre a *magyar nemzetállamot* soroljuk az élre, csak a történelmi következmények láttán ébredünk rá (majd persze újra meg újra „elfelejtjük”), hogy az összetartozás emblémájául egy *közösségeden*, ugyanakkor *hazugságalapú* kategóriát választottunk. Márpedig, ha – Szabó Zoltán briliáns történeti-lingvisztikai fejtegetéseinek nyomvonalán haladva – bonckés alá helyezzük a fogalomtársításokat, egyszerű logikai úton eleve is beláthatjuk a buktatókat.

Mert való igaz: a „magyar nemzetállam” lelőhelye Magyarország – egy területi egység, egy ország. De ez az ország nem a *nemzet* hazája. A nemzetbe tartozók egyharmada ugyanis nem Magyarországon él, nem a magyar ország államának polgára, sőt talán még a magyarok nyelvét sem beszéli – „mindössze” gyökerei, odatartozása, lojalitása, érdeklődése és identitása szerint *magyar*. Ugyanakkor a „*nép*” fogalmát sem vehetjük az együvé tartozást megjelenítő kategóriaként számba, mert azt meg lejáratta a történelem. Hiszen az úri nemzet és a póri nép kettéosztott történeti Magyarország szociológiailag nemigen alkotott egy közösséget, annál is kevésbé, mert

a népből a huszadik század első harmadában mintegy másfél millió (koldus) kivándorolt és „hazát cserélt”. A kommunizmus éveiben ugyan a „nép” – a pórból lett proletárok – vált a legfőbb hivatkozási alappá, de e hivatkozás jegyében sohasem volt népellenes elnyomó hatalom kerekedett felül – ami sok évtizedre elintézte, hogy aki *népet* mond, a közösség tagjainak egyetértése helyett bizton számíthasson a tömeges idegenkedésre. Baj van tehát minden átfogó kategóriával – azok vagy így, vagy úgy, de egytől egyig alkalmatlanok a magyarok *összességének*, a magyar nemzetiségű emberek *közös-ségének* kifejezésére. Az egyenlőségjelek sántítanak és hazudnak, az egymásba skatulyázó fogalomalkotás viszont – ismét – kirekesztő tartalmú. Ráadásul a mind közül leggyakrabban hivatkozott kategóriával – a magyar nemzetállam fogalmával – az előbbiekek mellett még további baj is adódik: annak inherens hatalmi tartalma miatt. A kategória említésével ugyanis a beszélő a közösség mint *emberek fölé* emel egy *dolgot*, az államot, s ezzel az összetartozás egyenrangú viszonyai helyett legitím tartalmat ad az alá-fölérendeltség relációinak, s primátust azoknak, akik felül vannak – hiszen az állam végül is ők maguk. A mindegyre sántító közösségi fogalmak használatából előálló nyelvi zavar azután önálló életre kel, s immár maga lesz a gondolkodás alapja, a gondolkodás viszont a zavarodott identitástudat mindennapi fenntartója. Ha pedig ezt belátjuk, akkor a torzult nemzetudatból egyenesen levezethetők „tipikus magyar” tulajdonságaink: híres kishitűségünk, könnyű szívvel vállalt alárendelődésünk minden magasabb instanciának, titkos lázadásunk ugyanezek ellen, örökös áhítózásunk a külső – mindenekelőtt a „nyugati” – segítségre és megváltásra, idegenkedésünk a *nagy szabadságtól* kis napi elszabadulások reményében, ágálásunk a törvény ellen és ácsingózásunk az állam nyújtotta kivételekért stb. Mindez ideológiai síkon a „kis ország vagyunk”-tudatban összegeződik, s körülbelül a következőkre szolgál: „*Ezt a kis ország vagyunk, kis nemzet, kis nép szót a magunkéknak élősóban hallottam gyakran olyanoktól, akik Magyarországból jöve kerestek fel, s alkalomadtán mély meggyőződéssel hangoztatták, szólamosan és közhelyesen, többnyire mulasztások indoklására, jóra való restség igazolására, kis kockázatok kerülésére, lényegesek*

elkerülésére, a provinciális méltatására, megalkuvások melegségére, beletörődés nemesítésére; ...a kicsinyesség általában perdöntő érvként hangzott el, azt részben voluntarisztikus impotenciának magyarázva meg, amelynek két haszna van: az egyik, hogy azt, aki mondja, minden várakozásra feljogosítja, a másik az, hogy egyidejűleg érezteti, kifejezi, hogy tőle magától semmi se várható.”

De ha a nemzetudat torzulásai ennyire belénk ivódtak, ha mindennapi viselkedésünk ennyire árulkodóan magán viseli az évszázados sérelmek kiváltotta kisebbségi érzés, megcsalottság, kiábrándultság és bizalmatlanság jegyeit, akkor van-e remény valaha is arra, hogy mindez máshogyan legyen? Van-e remény a gyermekded vonások levetkezésére, felnőtt viselkedésminták elsajátítására s arra, hogy más „nagy” és „kis” nemzetek fiával egyenrangú módon kérjünk magunknak jogokat, illetve hozzájuk hasonlóan vállaljunk felelősséget is? Van-e tehát kiút a bűvös körből, s ha van egyáltalán, akkor hol kell azt keresni?

Szabó Zoltánnak egyértelmű és bizakodó válasza van erre a kérdésre: a kiút a *nemzetudat rehabilitációja*. Bizakodásának alapja nem bornírt kincstári optimizmus – ilyesmi amúgy is idegen volna alkatától, műveltségétől és mélyen történeti gondolkodásától –, hanem a magyar kultúra, a magyar közgondolkodás egykoron „uralkodó eszméi”, amelyek tudásunk legmélyén ott szunnyadnak, s amelyeket sok évtizedes Csiplerózsika-álmukból „csak” életre kell kelteni. Csiplerózsika felébredésének nyitja pedig a magyar kultúra egységének újbóli megteremtése országhatárok, állami korlátozások, hatalmi megfontolások és kistípusú taktikázások nélkül. Ezek ismerős szavak: hasonlókat olvastunk már a SZELLEMI HONFOGLALÁS-ban és a TEREPELVERÉS-ben. Valóban, Szabó Zoltán számára a program évtizedek múltán is ugyanaz, mint annak idején, a harmincas években vagy az 1956-os forradalom leverése utáni időkben volt. Szemben fejlődésünk és a nemzetek közösségébe való méltóságteljes bekapcsolódásunk egyedüli záloga akkor is, most is a nemzeti kultúra értékeinek rehabilitálása és a közösség integritásának helyreállítása.

A kultúra, amelynek rehabilitációját sürgeti, a nagy formátumú múltbéli és jelenkori összmagyar gondolatkinccs – olyan kivételes al-

rotók írásaival és eszméivel, mint amilyen Kossuth, Széchenyi, Kölcsey, Eötvös életműve volt a tizenkilencedik században, Babits vagy Németh Lászlóé a huszadik század első felében, és Illyésé, Bibóé, Szűcs Jenőé, Cs. Szabó Lászlóé Szabó Zoltán kortársai között. Az író megannyi kis esszé szentel gondolataik beható és értő elemzésének. Ezekben az elemzésekben mindenkor az egykorú Nyugat legnagyobb hatású alkotásaival (Voltaire, Goethe, Orwell gondolataival) való összevetésben mutatja ki, hogy a magyar kultúra valóban európai beágyazottságú kultúra volt és maradt, és legnagyobbjainak teljesítménye minden időben a szó legnemesebb értelmében vett európai mércéhez igazodott. Gondolkodói nagyságuk titka pedig ötven vagy száz év előtt is abban rejlett – és ez ma sem lehet másként –, hogy egységben látták minden magyarok nemzeti összetartozásának és Magyarország európai felzárkózásának kérdését, továbbá, hogy e kettőtől elválaszthatatlan volt számukra a nemzeti függetlenség ügye.

Ez utóbbi alapértéket azonban a magyar állam politikája hol a nemzeti egység, hol a szűken értelmezett technikai-anyagi modernizáció – hol mindkettő – oltárán többször is feláldozta. A sor – láttuk – kezdődött a kiegyezéssel, folytatódott Trianonnal és tetőzött az '56-os forradalom leverése után restaurált kommunizmussal. A szűk látókörű politikák azonban sohasem maradtak büntetlenek, így Magyarország legújabb kori történelmében sem – a legfőbb büntetés a felzárkózás helyett az Európától elválasztó szakadékok mélyülése és a nemzet(tudat) további károsodása volt. A száz éve tartó trend a Kádár-korszakkal talán legcsúfosabb szakaszához ért – Szabó Zoltán előtt ez mindvégig világos volt. Így persze egyetlen pillanatig sem dőlt be a magát a „nemzeti közmegegyezés” letéteményeseként hirdető „puha diktatúrának” és hazugságokra épülő modernizációs reformjainak. Úgy látta, a kádárizmus minden bűvészkedése ellenére a gulyáskommunizmus történelmileg veszélyes találmány, amelynek révén a „konszolidált” magyar nemzet csak „honfogyóbb” lett korábbi honfogyó önmagánál. A levert forradalomról való hallgatásért cserébe felülről csepegtetett kis szabadságok álszabadságok, a külföld „felejtésére” építő adósságokból teremtett relatív jólét (párt)állami kizsákmányo-

lást takar, a nemzeti egység a megfélemlítettek és elnémítottak látszategysége. Az ő tömör megfogalmazásában: *„Az eszmék a maguk eszmei mivoltában nem fejlődést meghatározó erők. Valóságázzal válnak, hogy benne vannak az emberi fejekben. Abban az esetben, ha igényeket váltanak ki sokakból, s ezek a törekvések összegeződnek a társadalomban... Az állam nem okosodik. Az, ami az 1970-es években államilag lehetséges... az általa [Eötvösről van szó – Sz. J.] felállított alapdiagnózissal nemcsak hogy összefér, hanem azt egyenesen igazolja. A fonákjáról. Vagyis... az állam fogalma, mai értelmezésben, ellenkezésben áll az ember szabadságigényével, a munkásosztály egyenlőségigényével s az egy nemzetbeliek nemzetiségességéből fakadó igényeivel.”*

A magyar kultúra egységének rekonstrukciója tehát a *jelenlegi* (értés: az 1970-es, 80-as években uralkodó) magyarországi politikai viszonyok közepette lehetetlen. Újabb esély legfeljebb egy újabb '56-tal adódhatna, de Szabó Zoltán kellően realista ahhoz, hogy lássa: a forradalmaknak az 1968-as csehszlovákiai bevonulás után Kelet-Európában végképp befejezett. Igaz, némi reménysugarat jelentenek a bontakozó ellenzéki mozgalmak: legalább az igaz szó kimondható, s ez egy lépés – ha csak kezdeti is – az álmodott kiút irányába. De *politikai áttörést* ezektől a mozgalmaktól nem remélt – a nyolcvanas évek elején még nem is remélhetett.

Ha meggondoljuk, mindez magában is elég magyarázat arra, hogy a nemzet szenvedélyében élő író itt megálljon, s művét befejezetlen esszéként hagyja abba. Valahogy így: „elmondtam a történetet, levontam a következtetéseket, de megcsinálni nem tudom, amire jutottam”. Mert megcsinálni csak *az emberek* és csak együttes akaratukból tudják, ők azonban (hon)fogságban vannak. Nélkülük, a *saját* akaratukból megkezdett *saját* (ön)terápiás mozgalmuk nélkül minden nemzetjobbító törekvés vagy elenyészik, vagy elbukik – foganatosítsák e törekvéseket akár azok, akik a „zöm-béliek” országában élnek, akár azok, akik a diaszpórában. Nemzetfelfogásának önmagát sem kímélő következetes végiggondolásából adódik, hogy Szabó Zoltán ezekkel is, amazokkal is perben áll, és mindegyiküktől elhúzódik. Mert: megérti, de morálisan elfogadhatatlannak tartja a hazai értelmiség kiegyezését a kádári hatalommal – többségük „realpoliti-

kus” meghunyászkodását azonban kívülről osztorozni ormóttan és ildomtalan vállalkozás volna, így tehát válasza inkább a csendes visszahúzódás; megérti, de morálisan mélyen elfogadhatatlannak tartja a nyugati magyarok egy jó részének kacérkodását a támogatásukért udvarló Kádár-rezsimmel – kapcsolódni hozzájuk valamely kultúramentő átláció keretében azonban politikai meggyőződése és ízlése ellen való; megérti, de morális és politikai kalandorságnak tartja más nyugati magyarok próbálkozásait a bontakozó hazai ellenzéki mozgalom kívülről való „fűtésére” – jól tudja, a játék nem a külhoniak bőrére megy, mások kockázatainak növelését viszont finnyás erkölcsi érzéke tiltja. A jelenkor politikai asztalánál tehát neki – ő mindenképpen így látja – nemigen osztottak lapot. Így azután marad a magány és a múlt, az egyetlen toposz, ahová biztonsággal és tartással vissza lehet térni. Akkor is, ha korholja magát ezért: *„Túl hosszú ideje maradtam a magyar múltnak abban a szakaszában, amikor a modern politikai gondolkodás szokincse, keretei és modora kialakult. Abban a negyedszázadban rekedtem meg, amely egyedül rokonszenves az azóta eltelt negyedszázadok között...”* – Igen, „jó volna” továbblépni – de sem erkölcsileg, sem politikailag nem lehet. A pontot ott kell kitenni, ahol azt a történelmébe ágyazott ember sorsa diktálja: a fel nem adott remény kimondásával.

A torzó tehát *így egész*, és azért egész így, mert a Szabó Zoltán-i értelemben felfogott nemzetiségesszeme maga is torzó maradt. A művet a számára adott életben tisztességgel – az ő magas mércéjű tisztességével – befejezni és *készre* írni nem lehetett. Halála (1984) óta persze fordult a történelem. De a nemzet(i)ség)esszeme torzulásainak kiküszöbölésén – úgy, ahogyan azt Szabó Zoltán, Bibó István és Szűcs Jenő értette – ez egyelőre keveset lendített. Így a torzó egyelőre történelmileg is azonos maradhat önmagával – érvényét nemcsak tartalma, de formája is igazolja.

A könyv

A kötethez írt ELIGAZÍTÓ ELŐSZÓ tanúsága szerint a DIASZPÓRANEMZET ÖSSZEÁLLÍTÁSOKOR András Sándort három szerkesztői megfontolás vezette: egyrészt, hogy széles körben megismertesse Szabó Zoltán igencsak újszerű nemzetiség- és magyarságfelfogását, másrészt, hogy köz-

kinccsé tegye mindazokat az értékes töredékeket, amelyek hű dokumentumai egy nagy ember évtizedes szellemi vívódásainak, harmadrészt, hogy részleteiben dokumentálja egy átütő erejű, ám bonyolult gondolatmenet építkezését.

Ha meggondoljuk, e három célkitűzés három irányba vezet. Az elsővel könnyű a dolgunk: Szabó Zoltán maga által is véglegesnek szánt nagyesszéje a maga rendezte és maga szerkesztette módon várt az értő kiadóra, hogy az apróbb géphibák és az írógéphe írt szöveg kis stíláriis zökkenőinek kiigazítása után nyomdába kerülhessen, amikor arra a honi történelem ideje is elérkezett.

A második célkitűzéssel már nehezebb a helyzet. Egy ember vívódásának története ugyanis vagy közkinccs, vagy sem. Az igazi kérdés e tekintetben az, hogy neki magának mi volt erre az intenciója. Tudjuk persze: az emberek életükben többnyire nem foglalkoznak szellemi utóéletükkel. Úgy gondolják, hogy író-asztalfiókjuk kulcsa akkor is a zsebükben lapul majd, ha már nem tapogathatják a zsebet. Ezért a kulcs új birtokosának – legyen az hozzártatózó, barát vagy szellemi bajtárs – igen nagy a felelőssége. Tudnia kell, hogy mikor milyen irányban fordítsa a zárban a kulcsot: valahányszor az íróasztalhoz lép, egyszerre kell eljárnia a halott szellemében és az élőknél a halottra (annak szellemi hagyatékára, minden írott betűjére) való szükségletei szerint. Az egyensúlyt igen nehéz kialakítani – már csak azért is, mert örök érvényű receptek és maximák e téren nincsenek. A szellemi hagyaték kezelőjének tehát olyan „puha” dolgokba kell kapaszkodnia, mint saját megérzései, az elhunyt barát iránti kegyelet, a nyilvánosságra hozandó írások és dokumentumok minőségének és készütségi fokának felmérése – mégpedig sokszor egyszerre kettős látásmódban, a szerző talán túlonútl szigorú és az olvasóközönség talán túlonútl kíváncsi szemüvegén át stb. Embert próbáló feladat tehát az ilyesmi, és így aztán ember legyen a talpán, aki mindig képes a jó döntésre. De a döntéshez mégiscsak van segítség, és ez nem más, mint a fontos dolgok szakszerű tárolására szolgáló intézmény – a *levéltár*, a korlátolt nyilvánosság szakmai intézménye.

Szabó Zoltán kéziratához, vívódásainak dokumentumaihoz nem a könyvesboltok látoga-

tóinak, hanem az archívumok kutatóközönségének van köze. Élete, alkotásai, műve és kivételes emberi tartásának dokumentumai fontos alapanyagul szolgálhatnak megannyi jövődöntő történész, szociológus, antropológus és esszéista munkájához; a hozzáférés biztosítása tehát *közügy*. Egy szellemi hagyatéknak megnyitása azonban nem azonos annak publikálásával. Annál is kevésbé, mert esetünkben megannyi elszórt mondat, közbeszúrás és utalás jelzi: Szabó Zoltán pontos különbséget tett ki nem dobott, de a fiókok mélyére süllyesztett magáncélú feljegyzései, illetve a nyilvánosságnak szánt írásai között. És mert magamutogatásnak tekintette volna, hogy az előbbieket is nyomtatásban lássa viszont, kinyomtatásukhoz az utókornak sincs joga.

A DIASZPÓRANEMZET-et összeállító András Sándor harmadik megfontolása – egy gondolatmenet építkezésének végigkísérése az első téglák lerakásától a tetőszerkezet felhúzásáig – látszólag vonzó vállalkozást ígér, Szabó Zoltán munkamódszere azonban nem teszi azt alkalmassá a megvalósításra. Mert az író nem *házat* épített, hanem – említettem – *gobelint* szőtt. Mint azt a Szabó Zoltánnal londoni éveiben naponta érintkező Czigány Lórántnak a TEREPFELVERÉS című kötethez írt hosszú bevezetőjéből megtudjuk, a „szövmunka” valahogy így zajlott: „Az autonóm nemzeti lét alafogalmai: »nép – nemzet«; »haza – ország – állam«. A hetvenes évek elejétől főként ezzel foglalkozott, s a témáról vastok, nem végleges formába öntött kéziratcsomókat hagyott hátra... elsősorban a tisztázás igényével írt. Kitűnő stílusza volt, aki tudott könnyedén és gyorsan írni, de a megszenvedett, verejtékkal kiérlelt prózát tartotta csak műnek: csak azt, amiben a szerző pontosan azt mondja, amit akar... Mivel amit írt, ritkán tekintette végső megfogalmazásnak, kéziratot sohasem adott ki szívesen a kezéből... Kéziratait általában három példányban készítette indigóval, majd részeket kézzel átvírta. Ezután az első példányt újraserkesztette betoldásokkal és ollóval, s a második vagy harmadik példány közben készült variánsait is beleszabdalta az új szövegbe. Jó néhányszor tanúja voltam, amint a »végleges« változatot állította össze, ilyenkor a kimaradt részek, kitűnően megírt miniszék, mivel szerkezetileg nem illettek bele új elgondolásába, egyenesen a kandalló tüzebe repültek.” (Kiemelések tőlem – Sz. J.)

A „kandalló” nyilván képletesen értendő –

látjuk, sok ezer oldal megmenekült a tűztől. De a lényegen ez keveset változtat: szerzőjük a szó átvitt értelmében mindenképpen a tűzre szánta azokat is, éppen mert *nem illettek bele* az adott gondolatmenetbe. Mert máshová kanyarodtak, mert még kiérleletlenek voltak, mert túl nyersen és át nem értékeltlen mondtak el egy-egy friss élményt, mert túl sommás ítéletet alkottak emberekről, helyzetekről és eseményekről stb. Ha most mégis kinyomtatva látjuk a megannyi okból kidobott darabokat, attól csak elpirulunk: *valóban* ilyen mélységig közünk volna egy ember magánélethez, indulataihoz, magából kiírt, de fennhangon kimondani nem szándékozott keserűségéhez és – néhol – pikírtségéhez? Kötve hinném, hogy ez így lenne, s ha így van, akkor jól lenne. Az ilyen dokumentumok *magánlevéltárba*, a feleség, a közeli barát, a pályatárs személyes gyűjteményébe valók. De semmiképpen sem tartoznak a nyilvánosságra.

Arról már nem is szólva, hogy az efféle magánírásművek (éppen mert szerzőjük önmagának, gondolatai tisztázására és/vagy nyersebb érzelmei, indulatai szublimálásaképpen írja azokat) óhatatlanul *ismételnek*. Ismételnék ötletet, ismételnék szófordulatot, de néha egész hosszú passzusokat is. Az ismétlés mint lélektani folyamat betölti a neki szánt funkciót: mire hangosan kimondjuk azt, amit magunkban és magunknak már százszor elmondunk, elpárolog a harag, kikristályosodik a fogalom, letisztul a kép. De az ismétlés semmiképp sem a tudás anyja, ha a gondolatmenetek, szörfűzések, élménybeszámolóok egyszerű fogalmazási variánsai azok, amelyeket újra meg újra a szemünk elé tolnak. Ettől csak feszengésünk fokozódik – egyre kevésbé értjük, hogy mindehhez magunknak mi közünk is lehetne. Sőt. Előbb-utóbb el is unjuk a dolgot, és valahogy úgy érezzük: vagy minket néz szűkagúnak a szerző, vagy ő nem képes otról a hatra jutni. – Pedig a fentiekben igyekeztünk bemutatni: Szabó Zoltán esetében egyik sem igaz.

Nemzetiség- és magyarságfelfogásának természetesen ezzel együtt *van* története, és ez a történet izgalmas módon publikálható is lett volna. Láttuk, írásaiban a harmincas évektől fogva vissza-visszatér a téma, sőt a hetvenes évek elejétől haláláig ez uralja a terepet. A kifejtés formája persze igen sokféle: újságcikk, recenzió, szösszenet, naplószerű beszámoló,

kis- és nagyesszé egyaránt van közöttük. De azért e formai változatosság töretlen gondolati építkezést takar: ebben az értelemben házat és nem gobelint. Egyszerű időbeli és tematikus sorrendben egymás után rakva egy válogatásban jól elfért volna mindegyik. A kikerekedő könyv pedig értékes és izgalmasan új olvasmány lett volna – függetlenül attól, hogy egyes darabjaival Szabó Zoltán egy vagy más korábbi kötetében már találkozhattunk.

De az előző bekezdés ígéinek feltételes múltját talán jövő idejűre változtathatjuk, amikor annak a reményünknek adunk hangot, hogy a hagyaték közzétételének szempontjait követő kötetek után Szabó Zoltán „Összegyűjtött munkái” között egyszer majd egy ilyen válogatást is üdvözölhetünk. A változó szerkesztői szempontok szerinti újraközlésre – és az egyes tematikus összeállítások önálló életére – van már példa: a Szabó Zoltánéval életrajzban és gondolatközösségben rokon Bibó Istváné az. A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 után az elmúlt két évtized során legalább négy különböző szövegkörnyezetben látott napvilágot, a négy kiadás pedig más és más közönségre számíthatott. Ahogy Bibó felfogását a zsidókérdésről, úgy Szabó Zoltáné a „honfogyó nemzet” kiszabadításáról szóló gondolatait sem fenyegeti az „agyonidézés” és elcséplés veszélye. Célzott tematikus válogatás(ok)ban való újbóli közzétételük olyan ismétlés lehetne, amely a tudásnak ha anyja nem is, de legalább nemzöje.

Szalai Júlia

ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIÁNK

Kis János: *Alkotmányos demokrácia.*

Három tanulmány

INDOK, *Fundamentum könyvek*, 2000.

279 oldal, 1980 Ft

1. Az ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA olvasójaként, még ha legszívesebben elhessegetném is magamtól, nehezen tudok szabadulni a következő kérdéstől: vajon nem a jogállami forradalmat lezáró (egyik) művet tartom-e a kezem-

ben? Ha ez igaz lehet, akkor a másik Sólyom László AZ ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON című ugyancsak jelentős összefoglaló munkája volna. A recenzens ugyan azt gondol, amit akar, a papír türelme pedig végtelen, de azért ajánlatos óvatosan fogalmaznia, hiszen Kis Jánosnál semmilyen utalást nem találunk a jogállami forradalom végéről, olyannyira nem, hogy a *jogállami forradalom* kifejezés, ha jól emlékszem, talán csak egyszer és akkor is idézőjelben fordul elő a műben, ami ugyancsak nem véletlen. Kis legfeljebb odáig megy el, mint amit az Alkotmánybíróság-tanulmány első mondatában állít, hogy: „Az Alkotmánybíróság a rendszerváltás szülötte.” (107.) Sólyom művének címében pedig éppenséggel, ha a logika szabályai nem zárják is ki gyanúmat, a *kezdet* szó ellentétnek látszik lenni azal, hogy bárminek is vége szakadt volna.

A jogállami forradalom paradoxon. Ha azt mondom, vége van, akkor, az ellentmondás látszólagos, a válságról is beszélnem kellene, amit most nem teszek meg.¹

A forradalmak – és ennyiben nyilván a jogállami forradalom sem különbözik a forradalmaktól – rendszerint perse nem szereplők óhajainak megfelelően kezdődnek, és nem is eszerint érnek véget, céljaikat pedig nem szokták valóra váltani.² Sikerük, bukásuk (rendszerint ez is, az is viszonylagos) csak utólag, úgy egy emberöltő múltán értékelhető. Ezzel az azonosságoknak nagyjából vége is. Jogállami forradalmunk nem eltörölte, de megalapozta a személy sérthetetlenségét. Nem függesztette fel, hanem bevezette a törvények uralmát. Az alkotmányban az érték, nem pedig az ügyvédi ügyesség világát láttatta meg velünk. Azonban ezek az értékek főleg nem tartalmak-

¹ Ezzel kapcsolatban Kis János, noha a republikánusoknak még a diagnózisát sem fogadja el egészen, különösen nem az állam tekintélyvesztése miatti aggodalmakat, de a törvénytisztelet hiányát a harmadik köztársaság ugyancsak súlyos válságjelenségének tartja. 46–48.

² Ezeknek ugyanis a valóság ellenáll. Azért jó, ha vannak akár reménytelen célok, mert legalábbis élehetőbbé teszik az életet: „A jogállami eszközökkel véghezvitt rendszerváltás ezzel szemben világtörténelmi jelentőségű tény lehet; s éppen morális szempontból is az önlegyőzésnek és a magasabb értékek tisztelésének olyan példája, amelynek sikeres előzménye nincs.” Sólyom László: CsÖND. *Vigília*, 1992/1. 17–21.